

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ДЖЕРЕЛА ВТОРИННОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Стаття висвітлює роль краєзнавчої бібліографії у вивченні питання виникнення, становлення і розвитку Херсонської губернії в XIX – першій чверті XX ст. Розкрито внесок просвітницьких товариств, бібліотек та окремих осіб у процесі створення вторинних джерел краєзнавчої інформації.

Ключові слова: краєзнавча бібліографія, бібліографічний покажчик, список, каталог, бібліографічне товариство, громадська бібліотека.

В статье освещена роль краеведческой библиографии в изучении вопроса возникновения, становления и развития Херсонской губернии в XIX – первой четверти XX в. Раскрывается вклад просветительских обществ, библиотек и частных лиц в процессе создания вторичных источников краеведческой информации.

Ключевые слова: краеведческая библиография, библиографический указатель, список, каталог, библиографическое общество, общественная библиотека.

This article covers a role of the local studies bibliography in researching a problem of Kherson province establishment, growth and development in XIX – first quarter of XX century. The contribution of educational communities, libraries and individuals to the creation of secondary sources for local studies information is given.

Key words: bibliography of local studies, bibliography index, list, catalog, bibliography community, public library.

В історичних дослідженнях Півдня України Херсонська губернія посідає особливе місце. Ця територія входила до Новоросійського краю разом з іншими південними губерніями Російської імперії – Катеринославською і Таврійською та існувала впродовж 1803-1921 рр.

Вдале географічне положення Херсонської губернії, розміщення стратегічних промислових об'єктів, пов'язаних з суднобудуванням, судноплаванням, портовими зв'язками – все це впливало на концентрацію на її території матеріальних, промислових, фінансових, кадрових ресурсів держави. Найбільші міста губернії – Херсон, Одеса, Миколаїв – вважалися потужними центрами як промислового, так і культурного розвитку країни.

Херсонська губернія посідала помітне місце і серед центрів книгодрукування, книжкової

торгівлі та бібліотечної справи південної частини Російської імперії. На території губернії, особливо з другої половини XIX ст., зосередилися потужні поліграфічні засоби виробництва, книго-торговельні установи та значні громадсько-культурні сили. Порівняно з Київською чи Катеринославською, Херсонська губернія давала книжкової продукції значно менше, але вона мала свої особливості розвитку, притаманні тільки цьому регіону, а серед книг місцевих видавництв було вельми багато джерел краєзнавчого змісту, які поповнили скарбницю української книги в зазначений період й позитивно вплинули на подальший розвиток краєзнавства, книгодруку та бібліографії.

У рамках вивчення питання виникнення і становлення Херсонської губернії, в тому числі економічного та культурного розвитку цієї

території, важливе місце посідають джерела вторинної інформації – бібліографічні посібники, що вийшли у XIX – першій чверті XX ст. Найбільш авторитетні для науковців, ці видання залишаються немовби свідками історії, що якнайкраще акумулюють інформацію про друковані документальні джерела губернії, відтворюють тенденції розвитку різних галузей, що отримали інформаційне висвітлення на сторінках книжкових, періодичних видань тощо.

Існують усі підстави стверджувати, що саме Херсонську губернію можна вважати місцем виникнення краєзнавчої бібліографії, а бурхливий розвиток книгодруку, книгопродажу, бібліографічне відтворення краєзнавчої інформації в губернії пов'язані з освоєнням цієї території з кінця XVIII ст., про що зазначали дослідники історії бібліографії різних періодів.

Широке коло краєзнавчих бібліографічних джерел Херсонської губернії потребує ретельного вивчення, аналізу і систематизації за територіальною, змістовно-територіальною, персональною ознаками, типологічними групами. Семантичний аналіз цих джерел дозволяє реконструювати історію, культуру та суспільну психологію краю, дослідити внесок видавців, друкарів, книгопродавців, бібліотекарів, бібліографів, краєзнавців та просвітителів у розвиток культури Південної України.

Вивченням краєзнавчих бібліографічних джерел Херсонської губернії досі ґрунтовно ніхто не займався, про що свідчить відсутність робіт монографічного характеру, присвячених вказаній тематиці. Окремі матеріали стосовно цієї наукової проблеми вміщено у працях дослідників історії української бібліографії, зокрема, в монографії І.І. Корнейчика «Історія української бібліографії» [1]. Певні відомості з проблеми, яку ми вивчаємо, зустрічаються в «Истории русской библиографии до начала XX века» відомого бібліографа М.В. Здобнова [2]. Серйозна увага дослідженню першоджерел краєзнавчої бібліографії в рамках загальноісторичного історичного процесу приділяється О.В. Мамонтовим і М.М. Щербою у виданні «Краеведческая библиография» [3]. Деяку інформацію про краєзнавчу бібліографічну діяльність українських бібліографів XIX – початку XX ст. можна також знайти в дослідженні М. Гуменюка «Українські бібліографи XIX – початку XX століття» [4].

Досліджуючи вищезазначене наукове питання, ми також використовували дисертаційні дослідження, присвячені історії та методиці краєзнавчої бібліографії: Р.Б. Ажесової «Текущая краеведческая библиография РСФСР: История, современное состояние и перспективы развития» [5], Е.К. Беспаловой «Формирование библиографической мысли в России (до 60-х гг. XIX в.)» [6], А.А. Блажкевича «Краеведческая библиография Галичины: становления та розвиток (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)» [7], Г.Г. Бородіної «Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.)» [8], Н.М. Кушнарєнко «Библиотечное

краеведение: Теоретико-методологический аспект» [9], А.М. Лебедевої «Библиография краеведческой библиографии: История, современное состояние и перспективы развития» [10], В.І. Лутовинової «Українська рекомендаційна бібліографія (історичні та теоретико-методичні засади)» [11], Н.В. Шушляннікової «Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за нарративною літературою» [12].

Проте, названі автори у своїх наукових роботах лише побіжно розкривають досліджувану нами тему. Тому ми визначили для себе необхідність формування комплексу матеріалів щодо трьох складових краєзнавчої бібліографії: бібліографії краєзнавчої літератури, бібліографії місцевих видань і біобібліографії діячів краю. Аналізуючи весь корпус краєзнавчих бібліографічних посібників, можна сформулювати чітке уявлення не тільки про розвиток краєзнавчої бібліографії в Херсонській губернії, а й ті напрями, які йому сприяли – краєзнавчу роботу, діяльність місцевих видавництв, бібліотечних закладів тощо.

Тому, наша мета полягатиме в тому, щоб обґрунтувати взаємозв'язок між виникненням, становленням і розвитком Херсонської губернії та активізацією процесу оприлюднення відомостей про цей край через джерела вторинної інформації. Реалізація зазначеної мети зумовила постановку таких завдань:

- виявити та проаналізувати джерела краєзнавчої бібліографії Херсонської губернії, які були видані у XIX – на початку XX ст.;
- дослідити участь у становленні та розвитку краєзнавчої бібліографії в Херсонській губернії краєзнавчих, бібліографічних, історичних товариств, бібліотек та місцевих видавництв;
- сформулювати пропозиції щодо використання кращих надбань краєзнавчої бібліографічної роботи XIX – початку XX ст. для вдосконалення сучасної краєзнавчо-бібліографічної діяльності.

Переходячи безпосередньо до викладення основних наукових результатів із зазначеної теми, звернемося до авторитетної думки, яку ми взяли за основу для подальшого обґрунтування функцій та суспільного значення краєзнавчої бібліографії в Херсонській губернії.

Так, відомий бібліографознавець І.І. Корнейчик зазначав про зв'язок між розвитком промисловості, економіки та поширенням книгодруку, виникненням краєзнавчої бібліографії на півдні Російської держави. Вчений пов'язує появу перших списків літератури та бібліографічних покажчиків про південні території Російської імперії з освоєнням та заселенням цієї території з кінця XVIII ст. З метою кращого ознайомлення з цим краєм мешканці губернії «брались за виготовлення місцевих карт, планів, склали путівники та іншу краєзнавчу літературу». Саме південь вперше ознаменував появу на території вже сучасної України бібліографії краєзнавчої літератури [13].

Прикладом подібної літератури може служити «Путівник по Криму», що був надрукований

французькою мовою в Одесі в 1834 р. На сторінках цього видання розмістився один із перших краєзнавчих бібліографічних посібників Півдня Російської імперії – «Каталог найбільш відомих творів, в яких згадується Крим» [14]. За своїм змістом покажчик не був присвячений Херсонській губернії, проте був підготовлений силами одеських авторів та вийшов на території губернії, тому вважається краєзнавчим за місцем видання.

40-ві рр. XIX ст. можна вважати періодом створення перших краєзнавчих за змістом бібліографічних посібників губернії. Серед них слід назвати перелік «Трудов гг. российских офицеров по исследованию Южнороссийского каменноугольного образования», який був надрукований О. Озерським в «Горном журнале» в 1847 р. [15] та «Список некоторым источникам к изучению Новороссийского края», що з'явився того ж року на сторінках «Херсонских губернских ведомостей» [16] та містив в основному відомості про російськомовну літературу, інформація ж про видання іноземними мовами зустрічалася значно рідше. Взагалі редакція «Херсонских губернских ведомостей» (місцевий урядовий друкований орган) приділяла значну увагу публікації місцевих матеріалів у своїй неофіційній частині. Проте, незважаючи на прагнення допомогти читачам у вивченні рідного краю, редакція губернської газети реалізовувала у подібних публікаціях рекламні та книготорговельні завдання. Тому в примітці до «Списку ...» зазначалося, що всі перелічені книги можна було придбати в Одесі в книжковому магазині комісiонера Рішельєвського ліцею К. Тотті [17]. Влучну оцінку цьому бібліографічному посібнику дав І.І. Корнейчик, вказавши, що «досить слабкий у бібліографічному відношенні список не заслуговував би нагадування, якби з ним не був пов'язаний початок розвитку на Україні бібліографії краєзнавчої літератури російською мовою» [18].

У 1884 р. з'явився перший значний за обсягом бібліографічний покажчик літератури краєзнавчого змісту, що вийшов окремою книжкою, – «Опыт указателя книг и статей, относящихся к Херсонской губернии», укладачем якого був дійсний член Російського географічного товариства, податковий інспектор з Миколаєва А.Н. Леонтьєв [19]. Це видання відзначалося найбільшою широтою охоплення літератури та містило 11 основних розділів, присвячених різним галузям знання та народного господарства. Автором було зафіксовано чимало книг і статей не тільки з історії, географії, але й з природничих наук, економіки краю. Наприклад, сільськогосподарська література складає третю частину покажчика.

Дуже корисними є оцінки та рецензії на цей покажчик, які були надані в різні часи. Наприклад, у представлений у 1891 р. рецензії на сторінках журналу «Киевская старина» покажчик А.Н. Леонтьєва був різко розкритикований, зокрема за велику кількість помилок і недоліків, зроблених автором [20]. Набагато пізніше І.І. Корнейчик, оцінюючи

названий покажчик, зазначив: «Леонтьєв підготував у повному розумінні цього слова універсальний краєзнавчий бібліографічний посібник» [21], але «більшість бібліографічних записів автор зробив, не переглядаючи безпосередньо видань, [...] відсутній необхідний краєзнавчий підхід до матеріалу» [22]. Проте, незважаючи на таку сувору критику, ми можемо сказати, що покажчик А.Н. Леонтьєва став певною подією в бібліографічному житті півдня Російської імперії кінця XIX ст. Він був першим значним окремо виданим посібником краєзнавчої бібліографії, де не тільки узагальнено краєзнавчий за змістом матеріал, а й систематизовано його за галузями знань.

У кінці XIX – на початку XX ст. помітну роль у розвитку української краєзнавчої бібліографії починають відігравати бібліографічні посібники на допомогу галузевому вивченню краю. Склалися бібліографічні посібники про природні умови та багатства певних географічних районів. Списки найважливішої літератури про корисні копалини різних губерній України подав А.В. Фаас у 1913 р. в «Очерке месторождений ископаемого угля в губерниях Юго-Западных, Новороссийских, Малороссийских, Белорусских и Литовских» [23]. Відоме видання «Россия» В.П. Семенова-Тян-Шанського ставило собі за мету зробити повний географічний опис Росії і містило не тільки статті з географії, а й бібліографічну інформацію щодо окремих територій. Так, у 14-му томі цього видання, присвяченому Новоросії та Криму, було розміщено бібліографічний покажчик найголовніших джерел про Новоросію та Крим [24].

Визначну роль у розвитку бібліографії краєзнавчого змісту відіграло на початку XX ст. Одеське бібліографічне товариство, що працювало при Новоросійському університеті. З роботою товариства поживалося збирання матеріалів з історії м. Одеси та Новоросійського краю. Були опубліковані списки краєзнавчої літератури, складені за фондами приватних бібліотек; розписані найцінніші з точки зору краєзнавства місцеві видання («Новороссийский календарь», «Труды Одесского статистического комитета» тощо). Але Одеському бібліографічному товариству не пощастило надати цій роботі колективного характеру, фактично вона виконувалася Л. Чижиковим, який у 1913 р. випустив бібліографічний матеріал щодо історії м. Одеси «Odessica» [25].

Не менш важливу роль у бібліографічній діяльності відігравали громадські бібліотеки провідних її міст – Одеси, Миколаєва, Херсона. Вони досить потужно працювали щодо випуску друкованих каталогів на фонди вказаних бібліотечних закладів. Достатньо згадати найоб'ємніші каталоги бібліотек, що виходили з багатьма доповненнями до них та мали серйозне наповнення [26].

У вказаних бібліотеках відкривалися відділи краєзнавчої за змістом літератури, що приводило до більш активної бібліографічної діяльності. Так, у 1891 р. на відзнаку 100-річчя з дня смерті засновника Новоросійського краю князя

Г.О. Потьомкіна при Херсонській громадській бібліотеці було утворено особливий, обласний відділ – імені Г.О. Потьомкіна, який передбачено було поповнювати літературними творами, що мали відношення до минулого Новоросійського краю, а також предметними пам'ятниками місцевої старовини [27]. А в 1909 р., після смерті М.С. Беккера, який протягом майже 20 років був у дирекції бібліотеки і доклав багато зусиль заради її розвитку, було засновано особливий відділ його імені, який містив твори з питань міського та земського самоуправління. Для цього з каталогів бібліотеки була виділена вся література з названих питань [28]. За матеріалами відділів склалися покажчики, видавалися каталоги: в 1911 і 1913 рр. відповідно випущено систематичні покажчики книг і статей з питань Херсонського міського самоврядування, а також з історії і сучасного становища Новоросійського краю [29].

Найбільший інтерес для дослідників становить «Указатель книг и статей отдела имени Кн. Г.А. Потемкина по истории и современному состоянию Новороссийского края» [30]. До посібника включено близько 1 500 назв літератури з різних питань вивчення місцевого краю, що згруповані у 14 розділів. До окремого розділу була віднесена бібліографія. Переважала інформація про роботи з історичних тем та літературу щодо життя та діяльності Г.О. Потьомкіна. Були включені також бібліографічні описи на літературно-художні твори, рукописи та інші документи. Особливою цінністю цього покажчика є те, що він був складений на основі безпосереднього перегляду наявних фондів бібліотеки. Ця праця в періодичних виданнях і спеціальних роботах з бібліотекознавства була визнана зразковою [31].

Окрему групу краєзнавчих бібліографічних джерел складають покажчики, що видавалися на території губернії, проте не містили інформації про краєзнавчі документи. Серед корпусу цих джерел – російськомовні покажчики: «Роспись русским книгам, ландкартам, планам, видам, портретам и нотам в Одессе в книжной лавке и библиотеке чтения В.И. Картамышева» [32], «Каталог атласам, картам, чертежам, книгам, эстампам и астрономическим, геодезическим, математическим и физическим инструментам, продающимся при Черноморском Гидрографическом Депо» [33], «Каталог русских книг библиотеки А.И. Бортневского» [34] та багато інших.

У системі бібліографічних посібників виділяють також вторинні джерела, що містять інформацію про видання, присвячені видатним діячам губернії, або про їхні праці. Так, численну бібліографічну інформацію знаходимо у словнику викладачів і вихованців Рішельєвського ліцею в Одесі, що був складений І.Г. Михневичем у 1857 р. [35]. Дещо пізніше, у 1890 р., у книзі А.І. Мурзакевича «Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета» була розміщена докладна бібліографія всіх його професорів та викладачів [36].

Бібліографічні списки традиційно друкувалися на сторінках «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей». Зокрема, діяльність Одеського товариства історії та старожитностей була тісно пов'язана з краєзнавчою бібліографією в Херсонській губернії XIX – початку XX ст. Згідно зі статутом метою товариства було розповсюдження історичних та археологічних відомостей про Новоросійський край та Бессарабію. Для цієї мети товариство визначило для себе певні обов'язки, серед яких – збирати, описувати і зберігати усі залишки старожитностей півдня Росії, або ті, які мають до неї відношення; займатися відшукуванням, розбиранням і поясненням документів, актів, що відносяться до історії цього краю; критично досліджувати показання стародавніх письменників про місцевості краю та його визначні пам'ятки; розбирати твори, що виходять російською та іноземними мовами та досліджувати той же предмет, і визначати ступінь їхньої достовірності та ін. [37]. Важливе місце у «Записках ...» товариства приділялося, окрім публікації оглядів і рецензій на краєзнавчі книги, які виходили в той час у Херсонській губернії, некрологам видатних членів Одеського товариства. Зазвичай такі некрологи доповнювалися бібліографічними списками основних праць цих діячів. Це надзвичайно важливі приклади пристатейної бібліографії, які є складовою бібліографії місцевих діячів Херсонської губернії. Окрім того, «Записки ...» з певною періодичністю друкували покажчики статей, розміщених в них, та перелік краєзнавчих видань товариства, що виходили окремими книжками.

У цілому слід зазначити, що краєзнавча бібліографічна інформація, що розміщувалася на сторінках періодичних видань Херсонської губернії, мала різноманітний характер і містила відомості про документи та краєзнавчі матеріали і за змістом, і за місцем видання, а також присвячені видатним особам.

Яскравим прикладом вищезазначеного можуть слугувати миколаївські журнали початку XX ст. Серед них – спеціальний технічний журнал глиняного, вапняного, скляного, цементного, фарфорового та прилягаючих до них виробництв «Керамическое обозрение» (1901/1902-1904/1905), загальнодоступний ілюстрований журнал з фізичних наук «Физик-любитель» (1904/1905-1916/1917), ілюстрований науково-популярний журнал «Астрономическое обозрение» (1907-1917), журнал «Природа» Миколаївського товариства любителів природи (1910-1916), популярно-науковий і технічний журнал електротехніків-практиків та електриків-любителів «Электричество и жизнь» (1910-1918).

Миколаївські журнали мали у своїх програмах розділи «Бібліографія», «Огляд друку», «Книги і каталоги, що вийшли», «Нові книги», «Нові книги і журнали». У цих розділах, серед книг і статей, знаходимо багато краєзнавчих та місцевих видань, що вийшли в Миколаєві та Одесі, відомих

авторів: О.А. Янати, І.К. Пачоського, В.В. Рюміна, М.І. Фадеєва тощо. У розділі «Огляд друку», окрім анотацій на краєзнавчі видання, вміщувалися й рецензії, надруковані на сторінках інших періодичних видань [38].

Редакції часописів «Электричество и жизнь» та «Физик-любитель» випускали також і книги, інформацію про які розміщували на сторінках журналів. Починаючи з 1916 р., журнал «Электричество и жизнь» двічі на рік друкує каталог книговидавництва «Электричество и жизнь», де надавався список книг, що відповідали тематиці журналу; до списку також входили книги заслуженого викладача Миколаївського технічного училища, інженера В.В. Рюміна.

Серед миколаївських журналів саме «Природа» друкувала найбільшу кількість краєзнавчої бібліографічної інформації. На сторінках журналу регулярно зустрічаємо список книг та періодичних видань, що надходили до бібліотеки товариства. Серед багатьох інших видань у списку було вельми багато краєзнавчої літератури. Наприкінці списку надавався перелік тих, хто пожертвував книги бібліотеці [39]. Списки періодики, в тому числі й краєзнавчої, друкувалися окремо [40].

Слід сказати й про різноманітні покажчики до вказаних періодичних видань. Журнали «Керамическое обозрение» та «Астрономическое обозрение» з першого року видання друкували алфавітний покажчик статей в кінці свого останнього номера. На відміну від них «Природа» розміщувала зміст журналу за декілька років. Журнал «Физик-любитель» наприкінці року друкував зміст журналу за рік, а в № 96-100 за 1909-1910 рр. помістив перелік найбільш значних статей, які друкувалися в 100 номерах журналу за перші 6 років його існування [41].

Краєзнавча бібліографія, що надає відомості про джерела, пов'язані з краєм територіально і присвячені різним напрямкам розвитку регіону та його окремим персонам, значно полегшує проведення історичних розвідок, сприяє вивченню окремої місцевості, розширює коло джерельної бази питання, що вивчається. Краєзнавча бібліографія Херсонської губернії багата на першоджерела, що розкривають повною мірою особливості розвитку південних територій Російської імперії XIX – першої чверті XX ст. Інформаційні джерела, відомості які надає краєзнавча бібліографія, дозволяють дослідникам Херсонської губернії, Новоросійського краю раціональним шляхом і в найкоротші строки опанувати необхідний матеріал, виявити актуальні та малорозроблені теми, орієнтуватися в тому, що вже видано в різні періоди, підвищуючи якість наукового дослідження.

Отриманий здобуток щодо вивчення джерел вторинної інформації Херсонської губернії дуже важливий, оскільки він впливає на сьогоdnішній стан краєзнавчої бібліографії Півдня України. Сьогодні з'являються нові носії вторинної краєзнавчої інформації – електронні бібліографічні портали та сервери, що акумулюють та надають у використання цілий комплекс готових знань, джерел, матеріалів про певну місцевість, регіон, широко оприлюднюють ці дані через всесвітню мережу Інтернет, роблять краєзнавчі джерела, в тому числі й ті, що були видані в попередні століття, доступними для широких кіл споживачів.

Час буде змінюватися, а з ним – і типо-видове різноманіття вторинних краєзнавчих джерел, які завжди будуть необхідним базисом для проведення історичних та галузевих краєзнавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії: дозв. період: Нариси / І.І. Корнейчик. – [X]: РВВ Кн. палати УРСР, 1971. – 375 с.
2. Здобнов Н.В. История русской библиографии до начала XX века / Н.В. Здобнов; под ред. Б.С. Боднарского. – 3-е изд. – М.: Гос. изд-во культ.-просвет. лит., 1955. – 608 с.
3. Мамонтов А.В. Краеведческая библиография: Учеб. для библиотеч. фак. ин-тов культуры и пед. вузов / А.В. Мамонтов, Н.Н. Щерба; под ред. Н.Н. Щербы. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Кн. палата, 1989. – 216 с.
4. Гуменюк М.П. Українські бібліографи XIX – початку XX століття: нариси про життя та діяльність. / М.П. Гуменюк. – Х.: РВВ Кн. палати УРСР, 1969. – 184 с.
5. Ажеева Р.Б. Текущая краеведческая библиография РСФСР: история, современное состояние и перспективы развития: Дис. ... канд. пед. наук / Р.Б. Ажеева; Моск. гос. ин-т культуры. – М., 1975. – 249 с.
6. Беспалова Э.К. Формирование библиографической мысли в России (до 60-х гг. XIX в.): Дис. ... д-ра пед. наук / Беспалова Э. К. – М., 1993. – 264 с.
7. Блажеквич А.А. Краєзнавча бібліографія Галичини: становлення та розвиток (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук / Блажеквич Андрій Львович. – К., 2003. – 198 с.
8. Бородіна Г.Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук / Бородіна Галина Григорівна. – К., 2003. – 228 арк.
9. Кушнарєнко Н.Н. Библиотечное краеведение: теоретико-методол. аспект: Дис. ... д-ра пед. наук / Кушнарєнко Наталья Николаевна; Моск. гос. ин-т культуры. – М., 1993. – 863 с.
10. Лебедева А.Н. Библиография краеведческой библиографии: (история, современное состояние и перспективы развития): Дис. ... канд. пед. наук / Лебедева А. Н.; Ленинград. гос. ин-т культуры. – Новосибирск, 1979. – 182 с. – Машинопись.
11. Лутовинова В.І. Українська рекомендаційна бібліографія: (історичні та теоретико-методичні засади): Дис. ... канд. іст. наук / Лутовинова В.І.; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1998. – 202 с.

12. Шушляніківа Н.В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою: Дис. ... канд. іст. наук / Шушляніківа Н.В.; Херсон. держ. пед. ун-т. – Херсон, 2002. – 213 с.
13. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії: дожовт. період: нариси / І.І. Корнейчик. – К.: РВВ Кн. палати УРСР, 1971. – С. 93-94.
14. Catalogue des ouvrages les plus connus qui font mention de la Crimée // Montandon, С.Н. Guide du Voyageur en Crimée / С.Н. Montandon. – Odessa, 1834. – Р. 364-367.
15. Озерский, А. Труды гг. российских офицеров по исследованию Южнороссийского каменноугольного образования / А. Озерский // Горн. журн. – 1847. – № 4. – С. 92-103.
16. Список некоторым источникам к изучению Новороссийского края // Херсон. губерн. ведомости. – 1847. – № 6. – С. 19-20.
17. Там само. – С. 20.
18. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії: дожовт. період: нариси / І.І. Корнейчик. – К.: РВВ Кн. палати УРСР, 1971. – С. 95.
19. Леонтьев А. Опыт указателя книг и статей, относящихся к Херсонской губернии / А. Леонтьев. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1890. – 217 с.
20. Ястребов В. [Рецензия] / В. Ястребов // Киев. старина. – 1891. – № 1. – С. 195. – Рец. на кн.: Леонтьев, А. Опыт указателя книг и статей, относящихся к Херсонской губернии / А. Леонтьев. – Херсон: тип. О.Д. Ходушиной, 1890. – 217 с.
21. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії: дожовт. період: Нариси / І.І. Корнейчик. – К.: РВВ Кн. палати УРСР, 1971. – С. 236.
22. Там само. – С. 237.
23. Фаас А. Очерк месторождений ископаемого угля в губерниях Юго-западных, Новороссийских, Малороссийских, Белорусских и Литовских / А. Фаас // Очерк месторождений ископаемых углей России. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1913. – С. 382-394.
24. Указатель главнейших источников и пособий по Новороссии и Крыму // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. – СПб., 1910. – Т. 14. Новороссия и Крым. – С. 941-982.
25. Чижиков, Л.А. Odessica: библиогр. материалы для истории г. Одессы / Л.А. Чижиков // Известия Одесского библиографического общества. – 1913. – Т. 2, № 4. – С. 180-192; 1914. – Т. 3, № 6. – С. 35-46.
26. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. – Одеса, 1901-1910. – Т. 1-5; Каталог библиотеки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1884-1914. – Т. 1-3; Каталог книг Николаевской общественной библиотеки. – Николаев: электр. типолитогр. бр[атъев] Л. и И. Белолипских, 1912. – VIII. – 509 с.; Систематический каталог Херсонской общественной библиотеки (1872-1896). – Херсон: Тип. А.С. Розенштейна, 1897. – Ч. 1-2.
27. Херсонская общественная библиотека (1872-1912): (к сорокалетию ее существования). – Херсон: Паровая типолитогр. О. Д. Ходушиной, 1912. – С. 10.
28. Там само. – С. 23.
29. Шенфинкель В.К. Указатель отдела имени М.Е. Беккера по вопросам городского самоуправления: кн. и журн. ст. / В.К. Шенфинкель. – Херсон, 1911. – 168 с.; Шенфинкель, В.К. Указатель книг и статей отдела имени Кн. Г.А. Потемкина по истории и современному состоянию Новороссийского края / В.К. Шенфинкель. – Херсон: Паровая типолитогр. О.Д. Ходушиной, 1913. – 119 с.
30. Шенфинкель В.К. Указатель книг и статей отдела имени Кн. Г.А. Потемкина по истории и современному состоянию Новороссийского края / В.К. Шенфинкель. – Херсон: Паровая типолитогр. О.Д. Ходушиной, 1913. – 119 с.
31. Херсонская общественная библиотека (1872-1912): (к сорокалетию ее существования). – Херсон: паровая типолитогр. О.Д. Ходушиной, 1912. – С. 19.
32. Роспись русским книгам, ландкартам, планам, видам, портретам и нотам в Одессе в книжной лавке и библиотеке чтения В.И. Картамышева. – Одесса, 1837. – 62 с.
33. Каталог атласам, картам, чертежам, книгам, эстампам и астрономическим, геодезическим, математическим и физическим инструментам, продающимся при Черноморском Гидрографическом Депо. – Николаев: Тип. Черномор. гидрограф. депо, 1855. – 15 с.
34. Каталог русских книг библиотеки А. И. Бортневского с 1868 по 1898 гг. – Одесса, 1897. – 273 с.
35. Михневич И.Г. [Словарь преподавателей и воспитанников Ришельевского лицея] // Михневич И.Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – С. 60-99.
36. Мурзакевич А.И. [Библиография профессоров и преподавателей Императорского Новороссийского университета] // Мурзакевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С. 86-89.
37. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1839. – 19 с.
38. Чудеса современной электротехники // Электричество и жизнь. – 1918. – № 3/12. – С. 142.
39. Список книг, брошюр и периодических изданий, поступивших в отчетном году в библиотеку общества // Природа. – 1910. – № 2. – С. 217-220.
40. Периодические издания, получаемые Обществом «Любителей природы» в 1912 г. // Природа. – 1913. – № 2. – С. 61-64.
41. [Список более крупных статей, печатавшихся в 100 номерах «Физика-любителя» за первые 6 лет его существования (1904-1910)] // Физик-любитель. – 1909-1910. – № 96-100. – С. 633-640.

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.І. Ковальчук;
заслужений працівник культури України Н.Ф. Богза.